

Fonó község híres szarvasmarha-tenyésztése a 19. század végétől a 20. század közepéig I. – állatbeszerzéstől a törzskönyvezés kezdetéig

LANSZKI-SZÉLES GABRIELLA

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Kaposvári Campus, Állattenyésztési Tudományok Intézet, Állattenyésztés-technológiai Állattjöléti Tanszék, 7400 Kaposvár, Guba Sándor u. 40. e-mail: Lanszki-Szeles.Gabriella.Edit@uni-mate.hu

LANSZKI-SZÉLES G.: *The famous cattle-breeding in Fonó from the late 19th until the mid-20th century I. – From the purchase of animals to the beginning of pedigree registration.*

Abstract: In this agricultural history study, cattle-breeding of village of Fonó (Somogy county, Kapos Valley) is reviewed from the end of the 19th century to the middle of the 20th century. The aim of the study is to scientifically analyze the development of cattle-breeding and to present its impact on the local communities. The documents found in the Archives of Somogy County, certificates. I collected these authentic documents during the 19th and the 20th century, the cattle-breeding of Fonó was among the first in Hungary. The reason for this was that the farmers in Fonó responded to the increase in milk consumption due to industrialization and started to change breeds in time, thus importing and breeding the Swiss Simmental breed.

Keywords: Hungarian Simmental, agricultural history, Somogy county

Bevezetés

Múltját tekintve Fonó szarvasmarha-tenyésztése országos viszonylatban a kiemelkedők között foglalt helyet. A nagyfokú figyelem oka, hogy a 19–20. század folyamán megváltoztak a szarvasmarha-tenyésztési feltételek, amire válaszul a fonói gazdák időben megkezdtek a fajtaváltást. A sikerhez nélkülözhetetlen volt az előregondolkodás, kalkulálás, szellemi-anyagi tőke. Ezen túlmenően azonban a sikerhez szükség volt a fizikai erőfeszítésre, a munkavégzőképesség maximális kihasználására is. Erdei Ferenc az 1930–40-es években végzett falukutatása során úgy találta, hogy Fonó is a „szabályos parasztfalvak” sorába illeszkedik. „Nyugat felé azonban nemcsak jobbágyfalvak vannak, noha ilyen a többség, hanem itt van a zöme a szerényen *polgárosodó* és gazda-jómódú *falvaknak* is. Olyan faluk ezek, ahol ereje és igyekezete van a falusiaknak arra, hogy minden lehetőséget, amit csak adni tud a falu, kihasználjanak. Tehát úgy fejlesztik mezőgazdaságukat, ahogy csak falun és kisgazdának lehetséges, olyan rangos és civilizált házakat építenek, amelyet csak faluban el lehet képzelni és olyan gyakran élnek a város alkalmával, amennyire csak az idejük engedi. A nyugati falunak a hazai mása ez. Olyan falvak ezek, amilyenek népnevelő plakátokon vannak egy rossznak torzított másik kép mellett. Itt fehérfejű jól táplált szimentáli tehén áll az istállóban, angol disznó eszi a sertéstápszert, s pirosposzsgás öntudattal védekezik tüdővész ellen a gazdája.”¹ Agrártörténeti szempontból érdemes elemezni azokat a folyamatokat, amelyek hatására a „parasztfalvak” polgárosodó falvakká váltak. Erre a célra Fonó község jó példát szolgáltatott. A személyes érintettségem

mellett ennek a változásnak a mélyebb megértése céljából dolgoztam fel a falu szarvasmarhatenyésztésének történetét. Úgy vélem ennek tanulságai agrártörténeti értéket jelentenek.

„Számos kiváló agrártörténeti tanulmányban és szakönyvben olvashatunk a szarvasmarhatenyésztés kialakulásáról és fejlődéséről a Kárpát-medencében. Többek közt említhetjük Horn (1942), Bocsor (1960), Schandl (1962) alapműveit.”²

Jelen tanulmány a Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményeiben kerül közlésre, amely tudományos folyóirat megjelenési helye Kaposvár, az a város, amelynek újr alapítója herceg Esterházy Pál nádor, aki feltehetően elsőként hozatott hazánkba „svájci marhát” 1680-ban. Kaposvár számára a letelepedési engedélyt is herceg Esterházy Pál bocsájtotta ki 1712-ben Kismartonban, ahol ez a levél is megőrzésre került. Hogy vettük a svájci marhát 1680-ban? „A méltóságos gróf főgenerális Esterházy Pál úrnak ő nagyságának, kegyelmes úrnak ő fölsége titok tanácsának,” következőket írja Szent-Miklósról 1680. május 15-én Koháry Imre: „írván (...) majorbéli tehenek végett, megjött a drága válaszom, mert egyet 100 frtra tart s írja azt is ő kegyelme, ne késsek s hamar adjam tudtára, aki számára kívánom, mert minden felől kapják s kívánják az olyan marhát (...) Én pedig a Nagyságod kegyelmességében ajánlom magamot. Holnap Bécsben menvén a Nagyságod parancsolatját exequálom. In reliquo Istennek ajánlom Nagyságodat.”³

A „svájccéria” meglehetősen szokatlan a 18. század közepe előtt Magyarországon, hiszen a jelesebb állományokat inkább csak az 1780-as évektől telepítették az országba. (...) Az urasági konvenciók deputátumjegyzékéből tudjuk, hogy a svájccériával külön ember foglalkozott, az úgynevezett „svaiczer gulás”.⁴ „Szarvasmarha-tenyésztésünkben a gyökeres változást a XVIII. század hozta, amikor a technikai forradalmat követő városiasodás hatására a lakossági fogyasztás szerkezete megváltozott. Növekedett a tejtermékek (tej, sajt, vaj, túró, tejföl) iránti kereslet, és ennek kielégítése érdekében mindinkább a tehenek tejtermelése került előtérbe. A korábbi századok során ugyanis a szarvasmarhatartással szemben elsősorban csak iga- és húsigényt támasztottak.”⁵

1 Erdei 1974, 88.

2 Stefler 2014, 26.

3 Merényi 1903, 284–285.

4 Kaposi 2006, 69.; 165

5 Stefler 2014, 26.

Anyag és módszer

Az anyaggyűjtés során, a MNL Somogy Megyei Levéltárban fellelhető forrásanyagokat, a gazdák által megőrzött okleveleket és a fotógyűjteményeket használtam fel. Ezt kiegészítettem a gazdaközösség életére, az állatkiállításokra, törzskönyvezésre, a tenyészbikák beszerzésére vonatkozó hiteles dokumentumokkal és visszaemlékezésekkel.

Az elemzés kiterjedt azoknak a tényezőknél, például tulajdonviszonyok, a birtokméret, a szakképzettség, a szociális háttér hatásának az elemzésére, amelyek a fajtaváltás bekövetkeztét befolyásolták.

Somogy megye és Fonó község szarvasmarha állományának alakulása

Minden tősgyökeres család fényképgyűjteményében ott lapulnak az apák, nagyapák, dédapák által tenyésztett üszők, bikák, tehénok fotói.

„Fonó, Gölle, Somogyszil, Toponár községek köré egy egész vidék marhatartása összpontosult. Ez a vidék a kaposvári-igali műúttól, a kaposvári-dombóvári vasúttól és a megye keleti határáról bezárt területen helyezkedett el. Még a Mezőgazdasági Kamara szakemberei nevezték el „kaposvölgyi marhatartásnak.”

1. táblázat. Fonó és Somogy megye szarvasmarha állományának alakulása 1885–1942 között

Év (1)	Összesen (2)	Magyar fajta (3)	Piros tarka (4)	Borz-deres (5)	Év (1)	Összesen (2)	Magyar fajta (3)	Piros tarka (4)	Borz-deres(5)
Fonó					Somogy megye				
1895	220	114	78	1	1895	134 562	86 602	35 167	2 173
1911	479	-	479	-	1911	163 102	24 905	122 237	15 960
1935	457	6	450	1	1935	125 973	9 312	113 798	2 863
1942	485	24	461	-	1942	155 604	8 309	143 154	4 141

A kaposvölgyi falvak képezték a megye legfejlettebb marhatartó vidékét. E vidék parasztsága korán gyors ütemben fejlesztette a szarvasmarha-tenyésztést. A vidék marhatartása kizárólag paraszti jellegű.⁶

1895–1911 között 117 %-os állománynövekedés következett be Fonóban (1. táblázat).

Az 1. táblázat adataiból kitűnik, hogy Somogy megye szarvasmarhaállományának növekedési üteme elmaradt Fonó községétől.⁷

„Mi a magyarázata az első időszak nagy iramának? A nagy ugrás magyarázatát a jobbágyfelszabadítás után kialakult helyzet adja meg. 1848-ig a marha adóalapot jelentett. A parasztnak nem állt érdekében a marhaállomány fejlesztése. 1848 után kedvezőbb feltételek nyíltak meg a szarvasmarhatenyésztésben. A paraszt a természet-

tes kaszálók és a legelők fű- és szénatermését, valamint a növénytermesztés lehetőségeit nagyobb haszonnal használhatta fel, mint korábban.”⁸

A 19. századból ránk maradt fonói közgyűlési jegyzőkönyvben tallózva, számos szarvasmarhatenyésztésre utaló adatot találunk. Ezeket lelkiismeretesen, pontosan vezeték, mind a benne leírt gondolkodásmódot tükrözve, mind küllemét tekintve követendő példa is lehet.⁹ A fontossági sorrendben a marhaleveleket említik a jegyzőkönyvben elsőként mint értéket. A szarvasmarhatenyésztés Fonóban a rangsort illetően, minden más állattal szemben értékrend-meghatározó volt.¹⁰

A fonói gazdák földel való ellátottsága

„A rétek és legelők feltörése, az ugar visszaszorulása egyre szűkítette a hagyományos külterjes állattenyésztés lehetőségeit. Az istállózó állattenyésztés biztosítható a szükséges trágyát és a belterjes növénytermesztés követelte jobb igaerőt. Ez a tartásmód viszont csak biztos takarmányellátottságra alapozódhatott. A szükséges takarmányt, vetett takarmánynövényekkel kellett biztosítani. A belterjes mezőgazdasági termelés tehát a növénytermesztés és az állattenyésztés szerves kapcsolódását föl-tételezte. Az állattenyésztés akkor került igazán az érdek-

8 Király 1962, 6.

9 MNL SML Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv. Kézírt eredeti dokumentum, saját kezű aláírásokkal. „Községi bíró és a telkes gazdák új bika beszerzésével bízik meg, és ha már megfelelő utódlóról gondoskodás történt, akkor a Cinkota eladandó.

Ez alkalommal a képviselő testület, elhatározta, hogy a budapesti március 22-i tenyészállatvásáron vesz egy darab bikát, és ehhez állami támogatást kér. Ezt 1928. március. hó 23. Fonai P. Sándor küldött bejelenti a gazdasági felügyelőségnek. ( ) A bika vételára nem szabatik meg, de prima bika veendő.

Közjegyző bejelenti, hogy a .... nevű mustra bika 900 pengőért eladva, s helyette swaici (svájci) Bandi nevű bika vétetett 2060 pengőért, amelynek 2000 pengőrel biztosítás köttessék.

A fonóban lakó kispasztorok Swáici import teheneik, illetőleg üszői O.K.H. hiteles vételár hátralékainak rendezése a híres fonai állattenyésztés még nagyobb fellendülése érdekében. A község gazdaközösségének érdekében gazdasági szakiskola létrehozása, mert a gazdaközösségnek arra érdemes tagjai ezáltal ott ingyenes oktatásban részesülnek, és onnan kikerülve a kisebb gazdaságok vezetéséhez szükséges ismeretekkel kellőképpen tájékozódni tudjanak.”

10 Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL SML) Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv. 1892. 09.12. „1892. szeptember 12: II. tárgya a járási főszolgabíró úrnak 3949/9 L. sz. rendeletének közlése, mellyel a község megbíztatik tűzmentes szekrény beszerzéssel. Főleg a marhalevelek és egyéb értékek biztonságát tekintetében vasszekrény van a bírónál, így elveti a tűzmentes szekrény beszerzését.”

6 Király 1962, 10.

7 A táblázatok a Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés II. megyei adatok 1. Szarvasmarha-tenyésztés 104. Állattenyésztés III. községsoros adatok 1. Szarvasmarha-állomány 230. Budapest, 1972., 1973. Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján készültek.

lődés homlokterébe, amikor az 1870–80-as években a gabonaárak meredeken zuhanni kezdtek, viszont az állati termékek árai csak mérsékelten csökkentek.”¹¹

Fonó az Igalji járásba tartozó középparaszti jellegű község volt. Ha végig haladunk a falun, még mindig találkozhattunk a paraszti boldogulás színterével. Ma is az impozáns istállók pajták határozzák meg a faluképet.

A megyeszerte híres szarvasmarha-tenyésztéshez az átlag falvaknál jobb földbirtokkal való ellátottság teremtett alapot. Kellő földbirtok nélkül, nehezen képzelhető el az állatállomány takarmánybázisának előteremtése. „Öt járásban (az igali, a kaposvári, a szigetvári, a csurgói, és a tabi) a megyei átlagnál nagyobb volt az egyéni kisbirtok részesedése. Legnagyobb volt az aránya az igali járásban (51,3 %), ahol az egyéni kisbirtok az összes földterületnek több mint a felét tette ki.”¹²

A falusi gazdák közül cséplőgép tulajdonosok Fonai Lőrinc és Márton voltak, Göndöcs József pedig Fordson traktorral és darálóval rendelkezett. Aki tehette, a maga érdeklődési körének megfelelő munkát végezte Fonóban. Szerencsére megfelelő számú, műszaki érzékkel rendelkező, ugyanakkor megfelelő anyagi háttérrel rendelkező „gépészember”, és tapasztalt állattenyésztő egyaránt volt a faluban. Visszaemlékezések alkalmával, amikor mutatták a fényképeket, ezeket a mondatokat fűzték hozzá: „Nézd milyen szépen, szakszerűen fogja drága jó apám a tehenet, de egy szöget nem tudott beverni.” A gépész család leszármazottja pedig éppen fordítva mondta: „Csak a gépek voltak a mindenei.” Kellő időben, kellő helyen jól alakultak a munkamegosztási viszonyok.

Az állattenyésztés és a földművelés egymás közti viszonyából megállapítható, hogy az 5 kh körüli birtokoknak a kevesebb földdel való ellátottságukból következően tenyésztő munkára már nem volt forrásuk, így ők a szarvasmarhatenyésztésből a tejtermelés lehetőségét használták ki. A gazdaság mérete csak azt engedte meg, hogy tejelő tehenet tartsanak. A tehén borjait el kellett adni, a felnevelésükhöz nem volt elég takarmány. Az 10-től 50 kh-ig birtoklók számszerű aránya a megyei átlaghoz képest Fonóban 12,25 %-kal nagyobb. Így ennek a rétegnek a nagyobb számaránya, jobb anyagi feltételeket biztosított az előrehaladáshoz. A középparasztok számára a megfelelő földdel való ellátottság birtokában, előrelátásuknak köszönhetően lehetővé vált a szarvasmarhatenyésztés fellendítése. A közgyűlési jegyzőkönyvekből is kiderül, hogy amíg egy szimentáli bika ára akár 2000 koronára is rúghat, addig egy átlag bika ára meggyeztette 500–1000 korona. Ugyanekkor egy katasztrális hold föld ára 400–900 korona. A visszaemlékezések szerint: „A bikák ára fődbe ment. Eladó föld mindig akadt. Halálesetkor, egy temetés igen költséges volt. Ennek okán volt ki ezért kényszerült földet eladni.”¹⁴ Megözvegyülések után, újbóli házasságkötések útján is növekedhetett a birtok. Lgyekeztek minél tovább egybetartani a birtokot, nagycsaládokban éltek. A fiatalok családalapítás után is otthon maradtak, ezzel is késleltették a birtok elaprózódását. A vagyoni helyzet jobbra fordulásával következett be az úgynevezett „széledés”. Ez a körforgás, hogy „a bika ára földre fordítódik, a föld jövedelme pedig tenyészállat nevelésre, vásárlásra,”¹⁵ meg is hozta a szép eredményeket.¹⁶

2. táblázat. Fonó község és Somogy megye birtokmegoszlása az 1935-ös statisztikai adatok alapján

Birtoknagyság (1)	A földbirtokok (2)		Fonó község (%) (5)		Somogy megye (%) (6)		Eltérés a megyei átlagtól (%) (7)	
	Száma (fő) (3)	Területe (kh) (4)	Száma (3)	Területe (4)	Száma (3)	Területe (4)	Száma (3)	Terület (4)
1 - 5 kh	55	135	45,83	7,84	57,25	9,01	-11,42	-1,17
10 - 50 kh	64	810	53,33	47,01	41,08	30,08	12,25	16,93
50 - 100 kh	0	0	0,00	0,00	0,53	2,29	-0,53	-2,29
100 - 500 kh	0	0	0,00	0,00	0,69	10,4	-0,69	-10,40
500 - kh	1	778	0,83	45,15	0,47	48,2	0,36	-3,05
Összesen (8)	120	1723						

A 2. táblázat adataiból látható, hogy az 1–5 kh törpebirtokok száma a megyei átlaggal összevetve 11,42 %-kal kevesebb.¹³ Ehhez a réteghez tartoznak a község iparosai is, akik pusztán mesterségükből nem tudtak megélni (két cipész, kovács, mészáros, fűszer- és vegyeskereskedő, 2 asztalos, 2 borbély, bognár). Ahhoz, hogy egy család megélhetése biztosított legyen, 5–20 kh földre volt szükség.

A parasztgazdaságokat a saját tulajdonukban családi erővel végzett munka ösztönözte a minél jobb eredmények elérésére, mivel közvetlen anyagi érdekeltségük volt.

E tanulmány célja e folyamat elemzése és a helyi közösségekre gyakorolt hatásának bemutatása.

11 Estók 2002, 65.

12 Simonffy 1973, 236.

13 Katasztrális hold (továbbiakban: kh).

14 Pál Elemérné (Zóka Margit, 1931–2014) szíves közlése.

15 Pál Elemérné szíves közlése.

16 A fogyasztói társadalom modellje távlati célként sem merült fel a főnői gondolatai között ekkoron.

Eredmények és értékelésük

Tenyészállatok beszerzése

„Az 1888-as állategészségügyi évkönyv megjegyzi: a nyugati fajták a megyében tért kezdenek hódítani. A magyar tarka fajta a 19. század második felében még uralkodó magyar szürke fajtának a szimentáli fajtával végzett fajta átalakító keresztezéséből származik. A fajta kialakításában ezen kívül az itt élő egyéb fajták és tájfajták például a borzderes, holland lapály is részt vettek. A fajta átalakító keresztezést, ezzel a magyar tarka szarvasmarhafajta kialakítását elsősorban az indokolta, hogy a tejtermeléssel és hústermeléssel szemben támasztott növekvő igényeket az őshonos fajta már nem tudta kielégíteni, az igaerő-hasznosítás jelentősége pedig a szarvasmarha-tenyésztésben fokozatosan háttérbe szorult.”¹⁷

„A teljesen istállózott marhatartás példája a kaposvölgyi Fonó község. Ebben a községben az idősebb nemzedék nem emlékszik vissza arra, hogy a marhák valaha is legelőre jártak volna. Az ilyen marhatartás a szántóföldi takarmánytermelésre és a rétek szénatermelésére van alapítva.”¹⁸ „A nagyértékű tenyészállatok, nem jártak ki a legelőre.” Ez a mondat 2011-ben is így hangzott el Fonóban minden visszaemlékezés alkalmával, Király István kutató munkája után 50 évvel.

Az urbanizáció, valamint a nyugati országrészek községe a tej-hűsfelvető piac szélesedését eredményezte. „Mióta az állati termékek nagymérvű kereslete az állattartást jövedelmezővé változtatta, a növénytermesztés az állattartás szükségleteihez idomult.”¹⁹ Ez a magyarázata annak, hogy a szürke marha a faluban háttérbe szorult. A magyar szürke vágószűly a élősúlyának 42–52 %-át nem haladta meg, a kapitalizálódás igényeit már nem tudta kielégíteni. Az extenzív körülmények is túlhaladottá váltak az adott kor követelményeihez képest.

„A paraszti ökörtartás a jobbágyfelszabadítás után elvesztette a jelentőségét. Az igaes robot megszűnt. Az egykori telek a paraszti tulajdona lett. A saját földből igyekezett – a megélhetésen túl – a legtöbbet kihozni. A végre tulajdonába jutott saját gazdaság jobban hajította a munkában, mint a jobbágyfelszabadítás előtt a földesúr hajdúja. Ennek egyik következménye az lett, hogy a lomha ökrök helyébe a gyorsabb és ügyesebb vonóállatot, a lovat állította.”²⁰ Az uradalmak tovább használták igavonásra a magyar szürke ökröket, mint a parasztagazdák.²¹ Magyar szürkét kis számban igaesökörnek a Kegyes Tanítórend tartott. Jól nyomon követhető (1. táblázat), hogy ugrásszerű növekedés következett be a hegyi (piros) tarkák javára a magyar fajtával (magyar szürkével) szemben.

A növekvő állatlétszám nemcsak mennyiségi, hanem minőségi előrehadást is jelentett a tenyésztés színvonalát tekintve. A helyi és országos kiállítások is az előbbrejutást szolgálták. 1909. február 28-án olvashatták az érdeklődők a Somogy politikai újságban az OMGE²² felhívását az Országos Allatkiállításra: „Hadd győződjék meg a külföld saját szemével arról, hogy nem hiába világhírű hazánk állattenyésztése, s hogy tenyészanyagunk kiállja a versenyt más, állattenyésztéséről híres ország tenyészanyagával (...) Darányi készséggel tette magáévá e javaslatot, s a kiállítás rendezésére az eszmét felvető OMGE-t kérte fel.”²³

„Göllében 1909. május 23-án tartott díjazáson, Fonai Márton Vendel Fonóból a legszebb anyag díjáért járó 250 koronát nyerte el.” A díjak közül ez volt a legnagyobb elismerés. „A feltétel a kifizetéshez, a díj fele azonnal, másik fele csak akkor, ha a díjazott állat egy év múlva ugyanazon tenyésztő tulajdona a bíráló bizottságnak elővezetett állat saját tulajdonú vagy legalább három hónapja az illető tenyésztő tulajdona.”²⁴ Ily módon is ösztönözték a gazdaközöniséget az előrettekintő gazdálkodásra. Egy-egy kiállítás a múltszázadelőn a színvonalas szórakozás lehetőségét is magában hordozta, kevesebb mód nyílt a gazdáknak ekkor még egyéb változatos tartalmú időtöltésre. A falvak közötti tapasztalatcserére, vetélkedésre is lehetőséget adott egy-egy díjazás.

Fonóban a gazdaközöniség mindent megtett a Gazdasági Felügyelőséggel²⁵ karöltve a tenyészéle érdekében. Brokés Dezső gazdasági felügyelő, és Poroszhegyi Károly a Szarvasmarha Tenyésztők Egyesület igazgatójának neve 100 év múltán is ismert a tősgyökeres fonóiak számára. Hodics Gyula gazdasági felügyelő nevére a „fiatalabbak” is emlékeznek.²⁶ A Gazdasági Felügyelőség feladata volt a svájci importból származó szimentáli tenyészállatok beszerzése, igény szerinti elosztása a falvak között. Brokés Dezső személyesen is kiutazott Svájcba, hogy maga válogassa ki a kívánt tenyészbikákat, hasas üszöket a gazdák számára. Visszaemlékezések is szólnak a svájci importokról: „Fiatalkori emlékeimből tudom, hogy Brokés Rezső

22 Országos Mezőgazdasági Egyesület (továbbiakban: OMGE)

23 Somogy. 1909.02.28. 1.

24 MNL SML Kaposvári Magyar Királyi Gazdasági Felügyelőség Iratai (továbbiakban GFI) Göllel Kiállítás iratai. 1909.05.23.

25 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Gazdasági felügyelőség: A vármegye területét a pécsi állattenyésztési körzetből 1906-ban kikapcsolták és Somogy vármegye területére önálló állattenyésztési felügyelőséget szerveztek, amelynek vezetésével Brokés Rezsőt bízták meg, aki a felügyelőség teendőit még ma is végzi. Habár a gazdasági felügyelőség működési köre a gazdasági tudósítók jelentéseinek csoportosításával és fejlesztésével, továbbá a vármegyei gazdasági előadói és egyéb fontos gazdasági teendők ellátásával szélesebb tevékenységi kört nyert, a főtevékenysége az állattenyésztés fejlesztésére irányul. A gazdasági felügyelőség, a hatósággal karöltve, a köztenyésztésre használt apaállatok vizsgálatában közvetlen részt vesz, és így módjában van a köztenyésztést ellenőrizni és fejleszteni, továbbá az apaállatok szükségletében mutatkozó hiányokat állami támogatás mellett közvetíteni. Részt vesz a felügyelőség a tenyészállatok vásárlásában, az állatvásárlók, állatdíjazások és kiállítások rendezésében és mindezek sikerét állami támogatással előmozdítja. mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/11.html – Letöltés ideje: 2022.10.10.

26 A fonói gazdák leszármazottai szorgalmazták, hogy Kaposváron keressen meg Hodics Gyula (1905–1991) családját, mondván biztosan ők is segíteni tudnak az adatgyűjtésben. Így is lett, ezúton is köszönöm mindkét félnek a segítséget.

17 hu.agrota-2l.com/content/.../magyar-tarka.html Letöltés ideje: 2012.10.10.

18 Király 1962, 25.

19 Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Letöltés ideje: 2011.11.15. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/0.html>

20 Király 1982, 216.

21 Visszaemlékezések szerint Fonóban hegyi tarkát (szimentáli, magyar tarka) sohasem jármoztattak. Vannak községek, ahol a hegyi tarka teheneket, ökröket jármoztatták, főként Zala megyében volt ez elterjedt. „Olyan nagyértékű állatokat nem fogtunk iga elé!” Ez a szerepkör, egyértelműen a lovak feladata maradt községünkben.

1. ábra. Lengyel József közvetlenül Svájcban importált elit tehenével

egyik svájci útja alkalmával dédnagyapámat, Lengyel Józsefet is magával vitte. Akkor találtak rá Siemmenthál völgyére és vásároltak állatokat. Brokés Rezső véleménye, hogy a fonói gazdák ezeket a tenyészállatokat nagy szeretettel s gondnal tenyésztik, semmi áron nem válnak meg tőlük.”²⁷

A korabeli kalap divat is tükröződik a vásárlást bizonyító fotón (1. ábra). „Ennek a gömbölyű kalapnak köszönhető, hogy jó tenyészállatokat sikerült vásárolni. Egy Svájcban tanuló magyar diák felismerte, hogy ez a kalap magyar viselet. Ez alapján megszólítva a kalap gazdáját magyarul: „Magyar, hogy kerül ide?” Amire magyar választ kapott, ezután beszélgetni kezdtek. A diák ezután útba igazította honfitársait, hol érdemes marhát vásárolni. Siemmenthál völgyében, meg is kötetett az üzlet, több marha megvásárlásra került, bár nem mindegyik. A svájci gazda egy tőgy hibásra ugyan garanciát vállalt volna, de azért az nem került megvételre: „Garantin, garantin, elviszem Fonóba, te meg Svájcban maradsz!”²⁸

„Az ország területének nagy részén működő kisgazdaságokban csak lassan, fokozatosan, a századforduló időszakában kezdődött a fajtaváltás. Ennek során szimentáli fajtaival fajtaátalakító keresztezést végeztek, amelynek üteme a Dunántúlon valamivel gyorsabb, az Alföldön mérsékeltőbb volt. A század harmincas éveire – néhány kelet-magyarországi területet kivéve – uralkodóvá vált a magyar tarka fajta, a fajtaátalakító keresztezést lényegében befejezettnek lehetett tekinteni. A magyartarka kialakításában tehát a döntő szerepet a szimentáli játszotta,

jellegében finomabb szervezetével, csontozatával tér el az eredeti svájci típustól, fejének fróntózus jellege sem annyira határozott.”²⁹

1909. június 1-jén kelt Brokés Rezső gazdasági felügyelő levele a földművelésügyi miniszterhez a fonóiak érdekében, szimentáli tenyészbika beszerzése ügyében: „Fonó Somogy megyei község kisgazdái részére az elmúlt évben nagyobb mennyiségű telivér simenthali üsző és tehén szereztetett be állami közvetítéssel, a község lakosságának azonban nem áll módjában hogy az amúgy is nagy áldozatok árán beszerzett tenyész anyagra megfelelő apaállatot vásároljon, így azon tiszteletteljes kéréssel fordulok nagyméltóságodhoz, hogy kerületem állattenyésztésének emelése érdekében, a község részére egy darab telivér simenthali bikát díjmentesen használatra engedélyezni adományozni kegyeskedjék.”³⁰

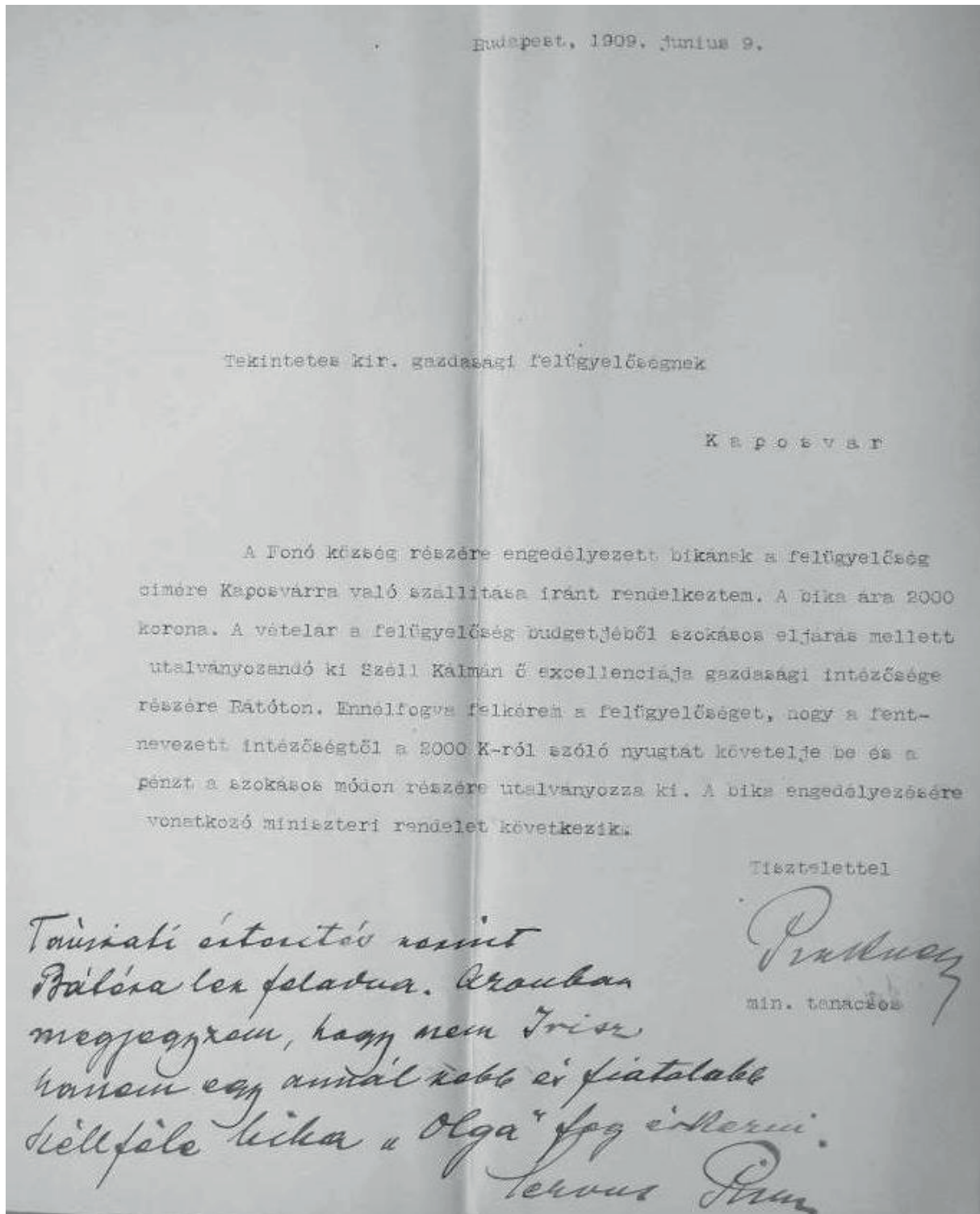
A válasz nem sokáig váratott magára. A Földművelésügyi Minisztériumból a Somogy vármegyei gazdasági felügyelőséghez 1909. június 09-i keltezéssel érkezett levél (2. ábra): „A Fonó község részére engedélyezett bikának a felügyelőség címére, Kaposvárra való szállítása iránt rendelkeztem. A bika ára 2000 korona. A vételár a felügyelőség budgetjéből szokásos eljárás mellett utalványozandó ki Széll Kálmán ő excellenciája gazdasági intézősége részére Rátóton. Ennélfogva felkérem a felügyelőséget, hogy a fentnevezett intézőségtől a 2000 koronáról szóló nyugtát követelje be és a pénzt a szokásos módon utalványozza ki. Széllnek ő excellenciája utasítására Széll Kálmántól egy darab bika 2000 korona árban vásároltatott. Azonban

27 Micheller Józsefné (Kovács Mária, 1940–2019) szíves közlése.

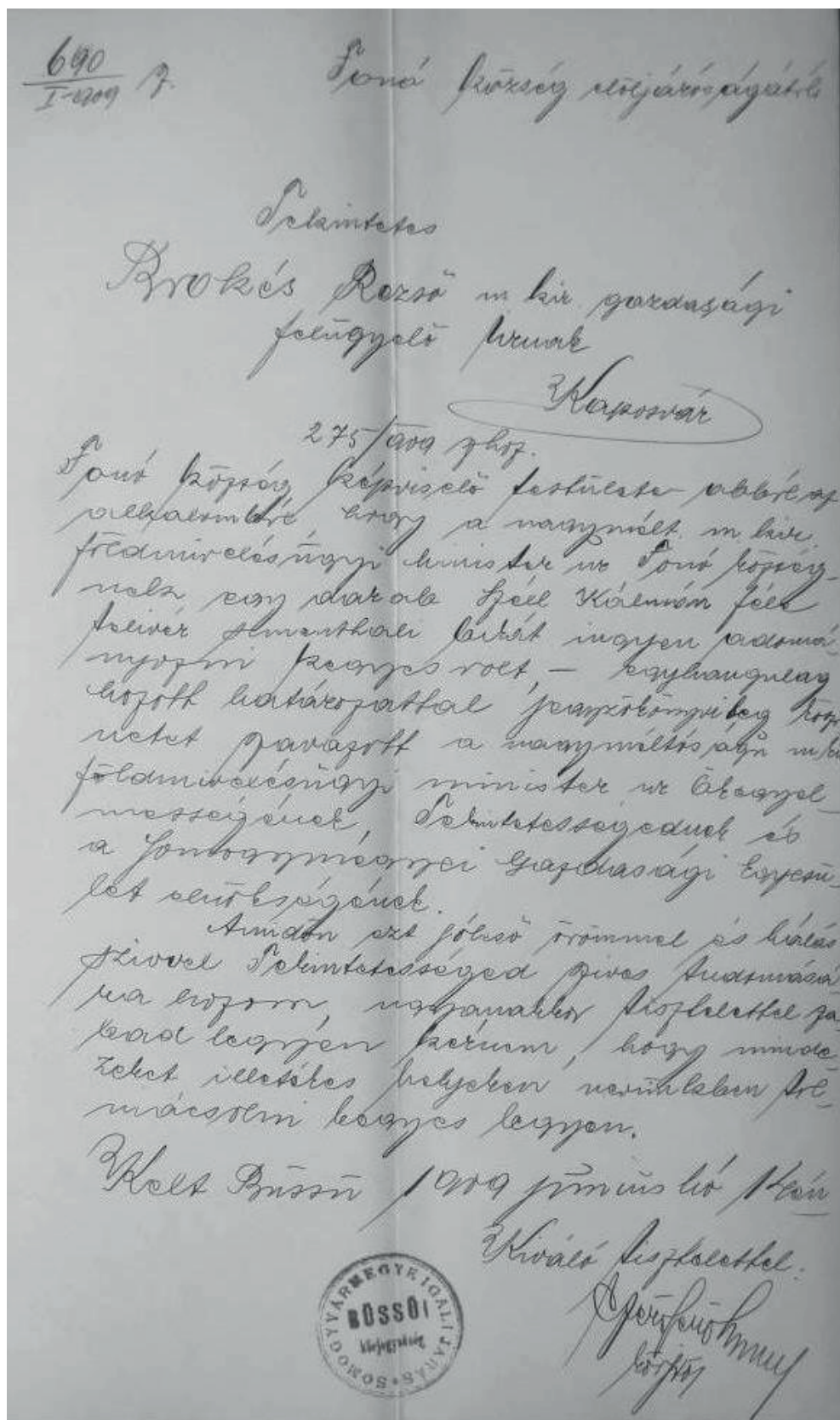
28 Micheller Józsefné szíves közlése.

29 Horn 1995, 97.

30 MNL SML GFI 1909.06.01. Brokés Rezső gazdasági felügyelő levele a földművelésügyi miniszterhez a fonóiak érdekében.

2. ábra. A Földművelésügyi Minisztériumból a Somogy vármegyei gazdasági felügyelőséghez érkezett levél

3. ábra. A fonóiak által küldött köszönőlevél

megjegyzem, hogy nem Írisz hanem egy annál jobb és fiatalabb Széll-féle bika "Olga fia" fog érkezni."³¹

Ugyanekkor országosan a tenyészbikák átlag ára 500–600 korona. Brokés Rezső Fonó gazdasági előmenetelét a lelken viselte. Arra, hogy díjmentesen jussanak a községek bikához nem találtam példát. Csínján bántak a koronákkal mind a minisztérium, mind a gazdasági felügyelőség részéről. Az mögött, hogy Fonó ekkor gazdasági előnyhöz jutott, összekötetés sejtethető Cséplő Ernő³² személyében, a Magyar Gazdaszövetségnél dolgozott, és mint Fonó szülötte szíven viselte annak a rétegnek a sorsát, akik közül való volt. A kisgazdák sorsának jobbra fordításán munkálkodott, amit a következő cikk is alátámaszt. Ezzel ugyan Siófok kisgazdáit segítette, de a fonóiakról sem feledkezett meg. 1909. április 25-én a Somogy politikai újság cikkéből megtudható. „Cséplő Ernő titkár tanulmánya alapján részletes fölterjesztéssel fordult Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez, zöldségtermelő telep és konyhakertészet berendezése érdekében, üzerek nyereszkesedők lehetőségig ki lesznek zárva. Bárha előbb jött volna. A kisgazdák nagy számban vállalkoznak zöldség termesztésre.”³³

1909. június 6-án értesülhetett Somogy lakossága ugyanebből az újságból az Országos Állatkiállításon szerzett díjakról táviratilag: „Somogy diadala az országos állatkiállításon. A Budapesten ma megnyílt országos állattenyésztési kiállításon az első díjat Somogy vármegye nyerte el. Közel 25 vármegye gazdaközönsége versenyzett. Az első díjat Fekete Árpád göllei birtokos tehene nyerte el. A híres Tolna megyei tehenek így csak a második díjhoz jutottak. Széll Kálmán szimenthali marháinak kitűnősége általános feltűnést kelt, maguk a svájci vendégek is megbámulták.”³⁴ A svájci vendégek által is megbámult kitűnőségek közül, érdemesült arra Fonó, hogy ezek közül tegyen szert tenyészállatra. A fonóiak is képviseltették magukat az évente megrendezésre kerülő kiállításokon. Széll Kálmán rátóti tenyészetéből érkezett Fonóba tenyészbikának Olga fia. Vas vármegye monográfiájában olvasható a rátóti tenyésztéről: „A parktól, az ellenkező oldalon, széles út választja el a majorságokat és gazdasági épületeket, ahol Széll Kálmán mintagazdasága és világhírű állattenyésztése van, mely immár az egész világ gazdaközönségének mintául szolgálhat, és mint a német gazdák 1897. évi magyarországi tanulmányútja alkalmából, Rátóton időzve, egy német gazda megjegyezte, „az állattenyésztés tudományának a végtelékig vitt, rafinált tökélye.””³⁵ A rátóti tenyészetből érkezett a tenyészbika a fonói tenyésztők számára.

Származásának köszönhetően a bika igen nagy hírnévnek örvendett a falu határán kívül is.

1909. június 14-én már ment is a köszönőlevél Fonó község képviselő-testülete nevében (3. ábra): „Fonó község képviselő testülete abból az alkalomból, hogy a nagyméltóságú magyar királyi földművelésügyi miniszter úr Fonó községnek egy darab Széll Kálmán-féle telivér shimenthali bikát ingyen adományozni kegyes volt, egyhangúlag hozott határozattal jegyzőkönyvileg köszönetet szavazott a nagyméltóságú magyar királyi földművelésügyi miniszter úr Ókegyelmességének, Tekintetességének és a Somogy megyei Gazdasági Egyesület elnökségének. Amidőn azt jóleső örömmel és hálás szívvel Tekintetesség szíves tudomására hozom, ugyanakkor tisztelettel szabad legyen kérnem, hogy mindezeket illetékes helyeken nevünkben tolmácsolni kegyes legyen.”³⁶ 1909. július 20-án megérkeztek Olga fia bika „iratai” (4–6. ábra).³⁷

1909 augusztusában, az alig két hónapja az Országos Állatkiállításról első díjat haza hozó Fekete Árpád tanító és gazda, Fekete István édesapja Gölléből írta levelét a Gazdasági Felügyelőség számára (7–8. ábra): „A Fonóiakról úgy értesültem ... ha lenne kegyes és 2 darab marhám fedezését megengedné! Igaz a marháimat el akarom adni, de azért mégis szeretném, ha érdemes bikával lennének befedezve.”³⁸

Fekete Árpád a teheneket valóban eladta, mert 1910-ben Kaposvárra költözött, de hogy a Széll-féle bikával lettek-e befedeztetve a tehenei az most nem derült ki.

Lendületes, céltudatos gazdasági életet élt Fonó, amiről szinte teljes folyamatában megbizonyosodhatunk a Gazdasági Felügyelőség iratanyagából. Egy tenyészbika már kevésnek bizonyult, a Földművelési Minisztérium és a község közötti levélváltás, 1910. március 30-án új tenyészbika beszerzésének tárgyában kelt (9–10. ábra). Ebben a levélben a fonóiak meg is indokolják céljukat: „...a cél elérése, miszerint szarvasmarha tenyésztésünket a lehetőség nemesítsük jó apaállatok beszerzése folytán, mindig elsőrendű gondoskodásunkat képezi...”³⁹

Ha a helyi és az országos érdekek is találkoztak könnyítette a gazdálkodók helyzetét. Az 1910-es évre így hangzott a földművelésügyi miniszter instrukciója: „Mint már több intézkedéssel jeleztem, ez évben különös súlyt kívánok fektetni arra, hogy hazánk állatállománya lehetőleg és rövid idő alatt felszaporíttassék és hogy a cél elérésére a vezetésem alatt álló tárcza hatáskörébe eső minden eszköz felhasználtassék. Különösen megokolja és a gazdaközönség szempontjából meg is könnyíti a mondott cél elérését az a körülmény, hogy ez idén az országban jó takarmánytermése van és az aratási kilátások is kedvezők... Felkérem ennél fogva az ország összes törvényhatóságait és gazdasági egyesületeit, szíveskedjenek saját hatáskörükben oda hatni, hogy a gazdák ez idén ne csak a kiváló bikaborjuk továbbnevelésére fektessenek súlyt, hanem főleg az üszőborjukból is lehető nagy számot igye-

31 MNL SML GFI 1909.06.09-én a Földművelésügyi Minisztériumból, a Somogy vármegyei Gazdasági felügyelőséghez érkezett levél, Fonó község részére engedélyezett bikának tárgyában.

32 Cséplő Ernő (Fonó, 1876. 03.10. – Balatonarács, 1938.01.27.) folyóirat-kiadó, újságíró. Tanulmányait Kaposváron és Budapesten végezte, majd újságírói pályára lépett. A Magyar Gazdaszövetségnél dolgozott, amely több könyvét és cikkét jelentette meg. 1906-ban Óvári Ferenc hívására Siófokra költözött, 1907-ben megválasztották a Balatoni Szövetség titkárának. 1909-től Balatonfüreden élt. wiki. strandkonyvtar.hu/index.php?titl. Letöltés ideje: 2011.12.13.

33 Somogy. 1909.04.25.

34 Somogy. 1909.06.06.

35 Magyarország vármegyéi és városai Vas vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, 1898. Letöltés ideje: 2011.11.15. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/0.html>

36 SML GFI 275/1909.

37 SML GFI Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimenthali bika törzskönyvi kivonata.

„Mellékelve van szerencsém elküldeni a Budapesti tenyészállat kiállításán megvásárolt Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimenthali bika törzskönyvi kivonatát.”

38 MNL SML GFI 1909.08.23. Fekete Árpád levele.

39 MNL SML GFI 425/1910. Fonó község előljárási kérésének kérvénye.

kezzenek továbbnevelni és ezzel az ország tenyészanyag állományát megszorítani. Részemről több intézkedést szándékozom foganatosítani, hogy a gazdaközönseget a kitűzött fontos cél elérésében támogassam.”⁴⁰

Sajnos a fonóiak öröme nem tarthatott sokáig. Olga fia nevű elit bika, – bár önhibájukon kívül – elhullott. 1911. január 10-i körorvosi jelentés szerint: „Van szerencsém tisztelettel jelenteni, hogy Fonó község volt úrbéres lakossága tulajdonát képezett Széll Kálmán-féle bika folyó hó 7-én elhullott. A vonatkozó boncolási jegyzőkönyvet tisztelettel csatolom.”⁴¹ A bika ragadós száj- és körömfájásban hullott el. Bejelentési kötelezettség alá tartozó betegség, és ha felütötte a fejét a járvány, egész falvakat helyeztek karantén alá. A bika pusztulása semmiképpen nem a kellő megbecsülés hiányára vezethető vissza.

„Az 1900-as évek elején ez a betegség gyakran és nagyon súlyosan jelentkezett. 1910–11-ben, 1938–39-ben is (évenként több mint 3 millió esettel), de kiterjedt járvány volt a II. világháborút követően is. 1973 óta viszont országunkban nem fordult elő a száj- és körömfájás.”⁴² Az időnként bekövetkező járványok sem szegték kedvét a gazdaközönségnek.

A gazdaközönség élete

Eladtak, vettek, terveztek, kombináltak a gazdák, és egyre szebb eredményeket értek el. A haza hozott díjak (11–12. ábra), még inkább a tenyésztői előrehaladásra ösztönözték őket. Törekedtek a tenyészállatok kiválasztása során a legértékesebbek kijelölésére. A Somogy Vármegyei Gazdasági Egyesület ebben igyekezett a gazdáknak segítséget nyújtani. „Az állattenyésztés fellendítésének szándéka szintén fontos helyet foglalt el az egyesület alapszabályaiban. Az erre irányuló szándékok megvalósulását díjazásokkal, állatösszeírásokkal, állattenyésztési szabályrendeletek megfogalmazásával, szakértői bizottságok kiküldésével, tenyészállatok terjesztésével, a járványos betegségek megelőzésével vagy leküzdésével és a szükséges propagandával próbálták megvalósítani. Az OMGE központi rendezvényeihez hasonló kiállítások, díjazások és vásárok – köztük országosak – egész sorát bonyolították le az évtizedek folyamán.”⁴³

A gazdáknak céljuk eléréséhez természetesen a legfelsőbb gazdasági körök pártolása is nélkülözhetetlen volt. Ennek létét bizonyítja az 1911. december 13-án kelt felterjesztés: „Fonoiak kérvénye pártoló véleménnyel felterjesztve. Az erre kapott válasz: 1911. február 11.: A kiosztandó 1800 db tehén beszerzését kedvezményeken kívül avval is hajlandó vagyok támogatni, hogy a tehenek beszerzését és szállítási költségét tárczám terhére elvállalom. Serbán miniszteri tanácsos”⁴⁴

A Somogy Vármegyei Gazdasági Egyesület hivatalos közleménye így összegzi mindezt: „Három év óta folyik már vármegyénk területén a nemesített s szebb fajta nyugati tarka marhák kiosztása kigazdánk között, s évről évre nagyobb lesz a földművelési minisztérium által adományozott díjak összege.”⁴⁵ Ezt alátámasztják a bikák vételáraitól, díjazásokról szóló dokumentumok.⁴⁶

„Jót csak jó után lehet haszonnal tenyészteni.” Olvashatóak az előrevivő megállapítások a fonóiak levelezésében is. Az 1912. március 10-dikén Nagyatádon⁴⁷, és 1912. július 09-dikén Kaposváron megtartott tenyészállat díjazás⁴⁸ eredményei is ezt igazolják.

„Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyar állattenyésztő társadalom a közgazdasági viszonyok változásaira rugalmasan, szakszerűen, a külföldi és hazai erőforrások ésszerű kombinációjával reagált. A hazai gazdatársadalom az ország területén tartott ősi marhát és a korszerű külföldi fajtákat felhasználva, a kor színvonalának megfelelő módszerekkel, megfontoltan és következetesen kitenyésztette a magyar pirostarka fajtát. Mindez bizonyítéka annak, hogy a magyar gazdák – élükön az európai műveltségű nagybirtokosokkal – elkötelezettek voltak a haladás iránt. Az állam komoly áldozatokat hozott a fajtaváltás érdekében, de ez hiábavaló lett volna, ha hiányzik a törekvés abból a gazdatársadalomból, amely a tehénállomány 85%-át tartotta a kezében!”⁴⁹

40 MNL SML GFI. 45310. szám. /II/B. 1.

41 MNL SML GFI 1911. 01. 10. Körorvosi jelentés.

42 Mészáros, Soós 2001, <https://epa.oszk.hu/00700/00775/00031/695-706.html> Letöltés ideje: 2011.12.14.

43 Bősze 1997, 91. A Mosdóson 1910. évi augusztus 20-án tartott díjazásról elhozott díjak:
Fonai Márton János 50 korona saját tehén Díj III. Kis Fonai Mihály 60 korona vett tehén Díj I. Kis Fonai József 40 korona vett tehén Díj II. MNL SML GFI 1910. 08. 20. Mosdósi díjazás

44 MNL SML GFI 1911.02.11. Fonoiak kérvényére adott válasz.

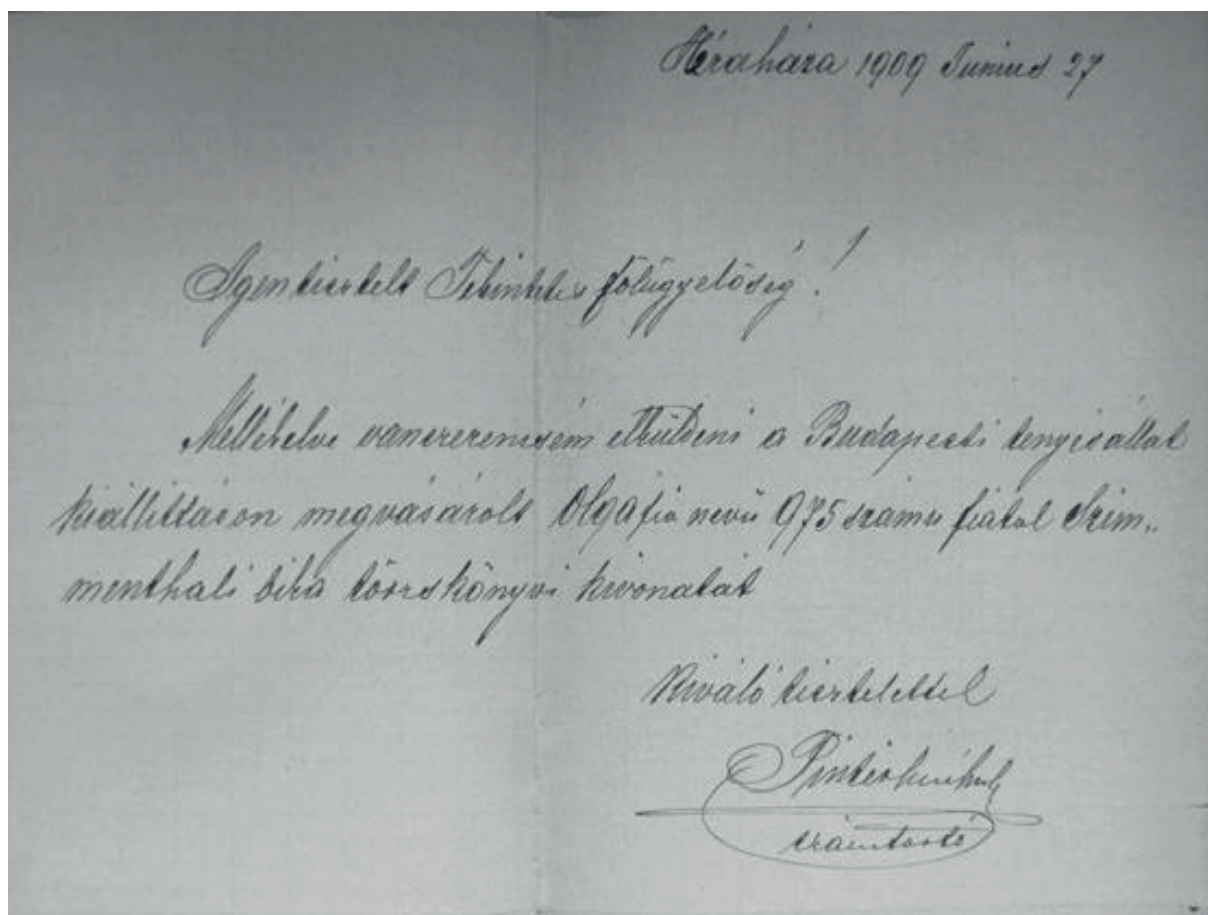
45 Gazdasági Értesítő 1911.09. VI. évfolyam 9. szám. (Oldalszám nélkül)

46 1911. július 30. Fonó 1 db tenyészbika vételárának beszédese folyó év augusztus: 60 korona, 1912. február: 360 korona, 1912. augusztus: 360 korona, Összesen: 1080 korona. Ugyanekkor a megyében a bikák vásárlási átlagára továbbra is, 500-700 korona. A fonóiak nagyobb kedvezménnyel jutnak tenyészbikákhoz.

47 MNL SML GFI Nagyatádi díjazás. 1912.03.10. Bálizs Ferencz Fonó I. bika díj. Fonai Imre Fonó IV. bikadíj.

48 Kaposvári díjazás. SML GFI 1912. 09. 1912. Július 09-én megtartott Kaposvári díjazás: Kis Fonai József 80 korona, I tehén díj. Kisfonai Vendel 100 korona, I. üszödij. Szabó János 80 korona, II. üszödij. Bálizs Ferenc 50 korona IV. üszödij. Kis fonai József 80 korona III. Fonai Imre 30 korona VII. Fonai József 20 korona.

49 Stefler 2014, 34–35.

4. ábra. Olga fia bika „iratai”

Törzskönyvi Kivonat.
Rátót-Herakározi
Simmenthali telveri tenyésztet
törzskönyviből.

Név	magyar létszám- szám	Léte	Született			Apja	Anyja
			év	hó	nap		
Olga- fia.	975	Világos vörös színű fehér folttal	1908	március	14	Viktor 866.	Olga 662.

Kelt: Herakározi, 1909. június hó 26-án

Imre Kisköly
Herakározi

Olga 975. sz. bika lezármazása:

Apja:	Anyja:			
Viktor 866. sz. eredeti importált simmenthali beho- zatott a tulajdonos által Svéciből 1906. évben	Olga 662. sz., a leánytérrel nevelés. Országos törzskönyvi szám: 3860.			
	Apja:	Anyja:		
	Rátót I. 458. sz. a leánytérrel nevelés. Országos törzskönyvi szám: 431.	Olga 500. sz. a leánytérrel nevelés. Országos törzskönyvi szám: 3141. Évi lejárta: 3432 órá		
	Apja:	Anyja:	Apja:	Anyja:
Országos törzskönyvi szám: 644.	Rátót I. eredeti importált sim- menthali beho- zatott a tulaj- donos által Svéciből 1893. Országos törzskönyvi szám: 30.	Xenia 135. sz. eredeti importált simmenthali be- hozott a tulaj- donos által Svéciből 1893. Országos törzskönyvi szám: 395. Évi lejárta: 5103 órá	Rátót I. eredeti importált sim- menthali beho- zatott a tulaj- donos által Svéciből 1893. Országos törzskönyvi szám: 30.	Olga 134. sz. eredeti impor- tált simmen- thali behozott a tulajdonos al- tal Svéciből 1893. Országos törzskönyvi szám: 346. Évi lejárta: 3629 órá

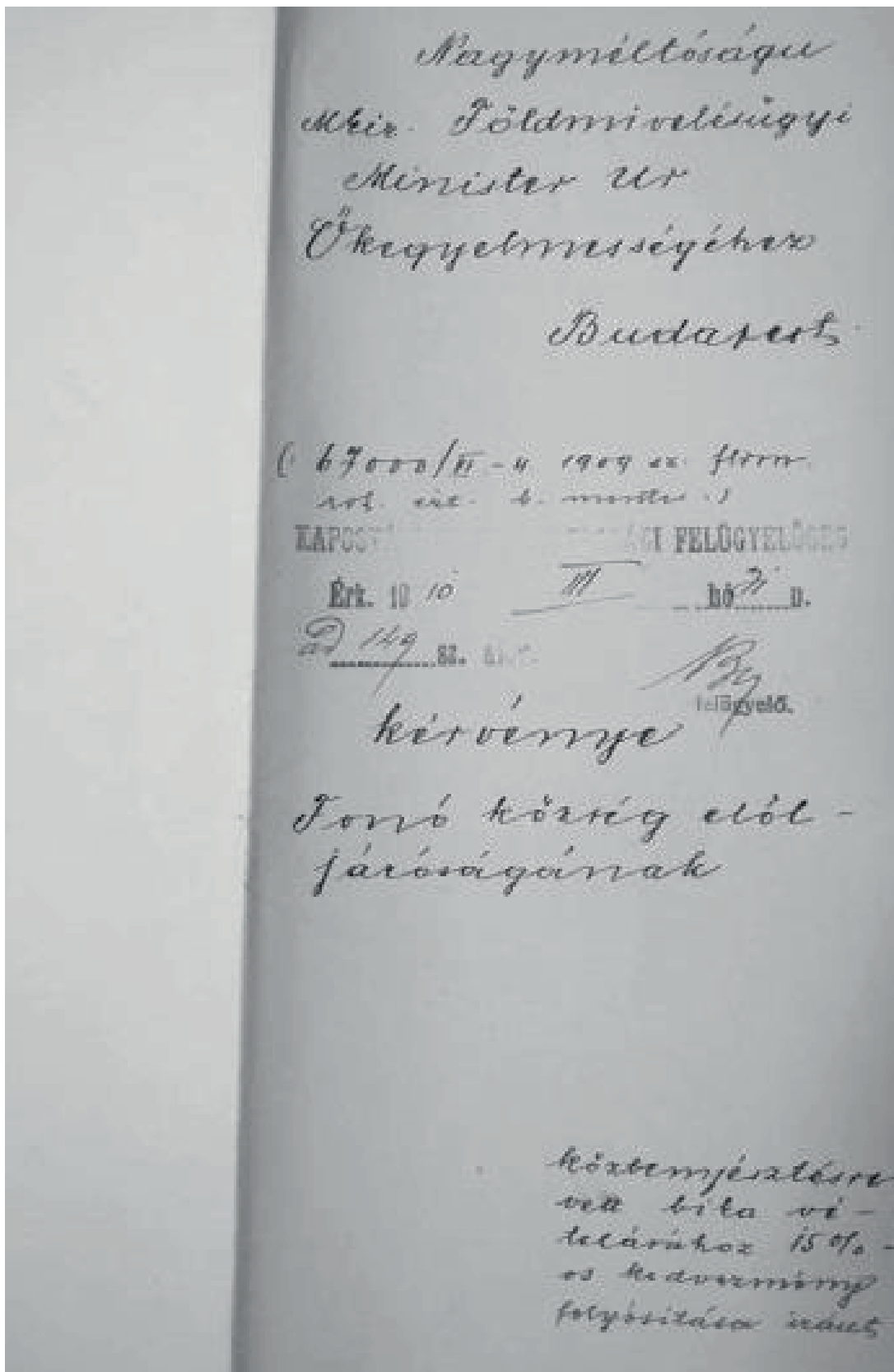
5-6. ábra. Az Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimentáli bika törzskönyvi kivonata

tekintetes Felügyelő Úr!
 Az előző leveleimről úgy értesültem,
 hogy a Trél féle kikötővel
 csak azoknak a tehernél
 engedélyezhetőek be a kikötő
 tekintetességétől engedély
 nyernék, amiért is igazán
 kérem, ha lenne kegyes
 és 2 db márkáim ledoksisát
 megengedné! Igazán a márkái-
 mat el akarom adni, de a
 ezért mégis szeretném ha
 érdemes kikötővel lennének
 befedelve.

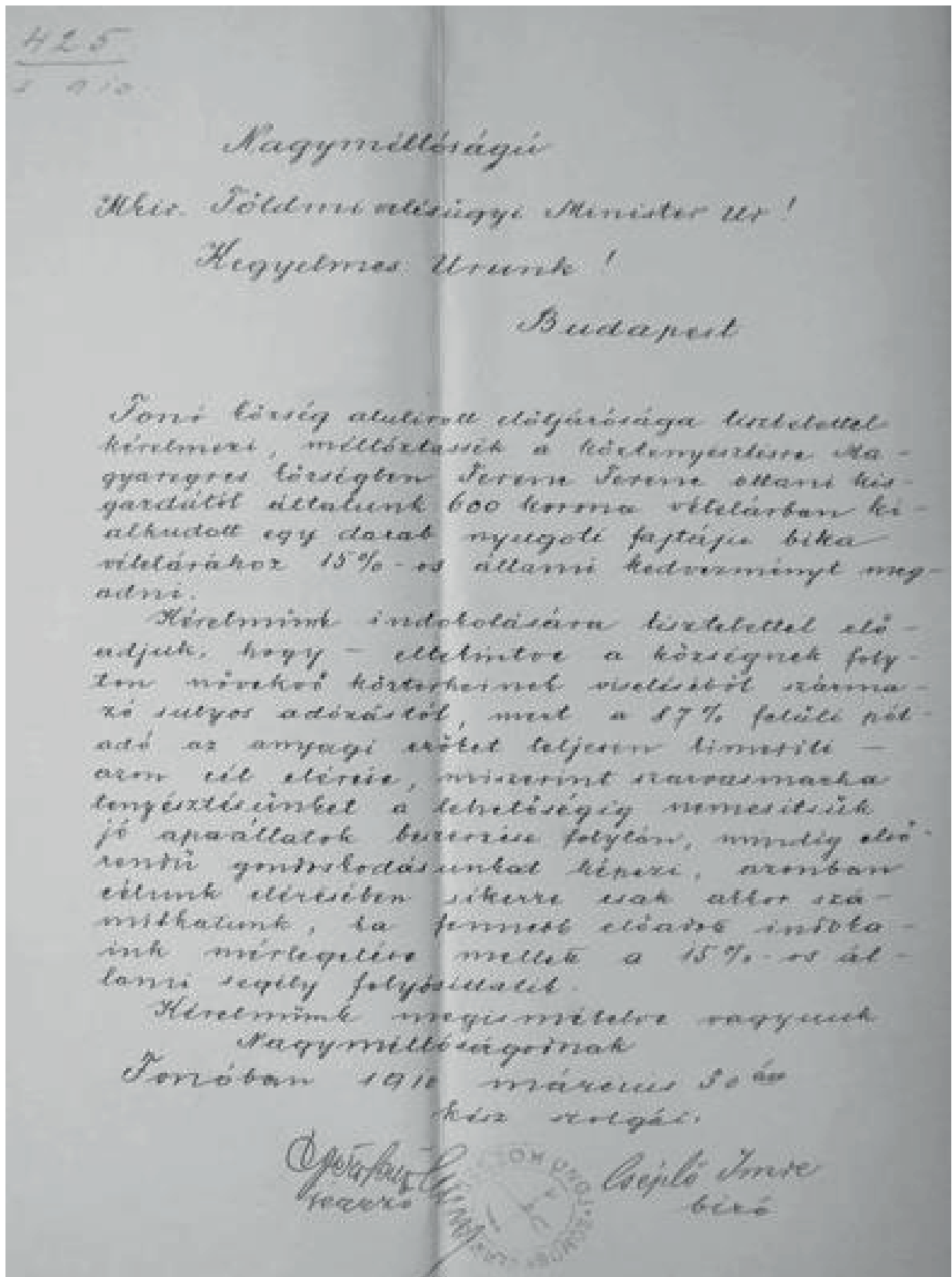
7. ábra. Fekete Árpád levele

Értelességét előre is köszönve va
gyok tekintetességéért
Köszönve
Gölle, 1909 VIII/12
Fekete Árpád
Tanító

8. ábra. Fekete Árpád levele

9. ábra. Fonó község előjáróságának kérvénye

10. ábra. Fonó község elöljáróságának kérvénye

11. ábra. Budapestről 1927-ben elhozott díj

12. ábra. Budapestről 1932-ben elhozott díj

Irodalom

- BEDŐ, S. – FÜLLER, I. – HOLLÓ, G. – HÚTH, B. – MÉSZÁROS, Gy. – POLGÁR, J. P. – STEFLER, J. – VÁGÓ, B. 2014: A magyartarka tenyésztése. Kiadja a Magyartarka Tenyésztők Egyesülete, Kaposvár
- BÓSZÉ, S. 1997: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában. Somogyi Almanach 53. szám. Kaposvár
- ERDEI, F. 1974: Magyar falu. Hasonmás kiadás. Budapest
- HORN, P. 1995: Állattenyésztés I. Szarvasmarha-tenyésztés. Mezőgazda Kiadó. Budapest
- KAPOSI, Z. 2006: *Kanizsa mezőgazdasága a feudalizmus utolsó időszakában (1690–1849)*. Nagykanizsa
- KIRÁLY, I. 1962: Fejezetek a Somogy megyei szarvasmarha-tenyésztés történetéből. -Somogyi Almanach 7. Kaposvár
- KIRÁLY, I. 1982: A somogy megyei lótenyésztés. Somogy megye múltjából. Kaposvár 13: 213–242.
- MÉZŐGAZDASÁGI STATISZTIKAI adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés II. megyei adatok 1. Szarvasmarha-tenyésztés 104. Állattenyésztés III. községsoros adatok 1. Szarvasmarha-állomány 230. Budapest, 1972. 1973. Központi Statisztikai Hivatal.
- MÉSZÁROS, J. – SOÓS, T. 2001: Kutatás és környezet. A ragadós száj- és körömfájás járvány. Helyzetkép és a védekezés lehetőségei. A Magyar Tudományos Akadémia lapja 2001. június. Mészáros, Soós 2001, <https://epa.oszk.hu/00700/00775/00031/695-706.html> Letöltés ideje: 2011.12.14.
- SIMONFFY, E. 1973: Somogy megye mezőgazdasági földbirtokstruktúrájának néhány kérdése 1935-ben. Somogy megye múltjából. Kaposvár 4: 233–264.
- MAGYAR Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára Somogy Megyei Levéltár (továbbiakban: MNL SML) Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv.
- MNL SML Kaposvári Magyar Királyi Gazdasági Felügyelőség Iratai (továbbiakban: GFI) 1909.05.23. Göllei Kiállítás iratai.
- MNL SML GFI 1909.06.01. Brokés Rezső gazdasági felügyelő levele a földművelésügyi miniszterhez a fonóiak érdekében.
- MNL SML GFI 1909.06.09-én a Földművelésügyi Minisztériumból, a Somogy vármegyei Gazdasági felügyelőséghez érkezett levél, Fonó község részére engedélyezett bikának tárgyában.
- MNL SML GFI 275/1909.
- MNL SML GFI Olga fia nevű 975. számú fiatal hím szimmenthali bika törzskönyvi kivonata.
- MNL SML GFI 1909.08.23. Fekete Árpád levele.
- MNL SML GFI 425/1910. Fonó község előljáróságának kérvénye.
- MNL SML GFI. 45310. szám. /II/B. 1.
- MNL SML GFI Körorvosi jelentés. 1911.01.10.
- MNL SML GFI 1911.02.11. Fonóiak kérvényére adott válasz. Gazdasági Értesítő 1911.09. VI. évfolyam 9. szám. (Oldalszám nélkül).
- MNL SML GFI 1912.03.10. Nagyatádi díjazás.
- MNL SML GFI 1912.09. Kaposvári díjazás.
- MNL SML 1934.09.01. 1938.08.03. Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyve.
- MNL SML GFI Téli gazdasági tanfolyamok ügye.
- MNL SML Fonó község képviselő-testületi jegyzőkönyv. (továbbiakban: Fonó község KTJ) 1914.01.16.
- MNL SML Fonó község KTJ 1914.01.21.
- Somogy. 1909.02.28.
- Somogy. 1909.04.25.
- Somogy. 1909.06.06.

Letöltések:

https://misc.bibl.u-szeged.hu/16047/1/gazd_tort_szeml_1903.pdf
Letöltés ideje: 2011.11.15.

hu.agrota-2l.com/content/.../magyar-tarka.html
Letöltés ideje: 2012.10.10.

Magyarország vármegyéi és városai. Somogy vármegye Szerk. Borovszky Samu. Letöltés ideje: 2011.11.15.

<http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0018/0.htmki.strandkonyvtar.hu/index.php?titl>. Letöltés ideje: 2011.12.13.